

Monika Knurowska**Administratorzy imperium. Obraz człowieka rozdwojonego
w twórczości Jurija Dombrowskiego**

Praktyki imperialne i kolonizacyjne państwa rosyjskiego i radzieckiego, których analiza ma kluczowe znaczenie dla niniejszego artykułu, stanowią przedmiot refleksji rosyjskiego historyka i kulturologa Aleksandra Etkinda. Zaproponowaną przez uczonego metaforę „kolonizacji wewnętrznej” należy uznać za przykład wykorzystania opracowanego na Zachodzie (na gruncie badań postkolonialnych) aparatu badawczego do stworzenia własnej metodologii służącej badaniu imperializmu i kolonializmu rosyjskiego, metodologii uwzględniającej charakter lokalnych, rosyjskich i radzieckich uwarunkowań, rosyjskiej historii i kultury. W ujęciu Aleksandra Etkinda

[...] внутренняя колонизация означает процесс культурной экспансии, гегемонии, ассимиляции в пределах государственных границ, реальных или воображаемых. Колонизация есть осуществление власти, структурированное различиями – географическими, лингвистическими, культурными¹.

Внутренняя колонизация есть применение практик колониального управления и знания внутри политических границ государства. Это особый тип отношений между государством и подданными, при котором государство относится к подданным как к покоренным в ходе завоевания, а к собственной территории – как к захваченной и загадочной, требующей заселения и «окультуривания», управляемых из одного центра².

Etkind spogląda na dzieje Rosji przez pryzmat ciągłości struktur imperialnych, poddając analizie historię rozwoju tego kraju od imperium carskiego do imperium radzieckiego. Zgodnie ze stanowiskiem uczonego Rosja kolonizowała przede wszystkim samą siebie. W tym sensie głównym przedmiotem kolonizacji przeprowadzanej przez imperium carskie było nie tyle „pogranicze”, ile tulskie czy saratowskie wsie. Historycy uważają podbój Nowogrodu Wielkiego dokonany w 1478 roku przez Iwana III i przyłączenie go do Moskwy za początkowy moment historii impe-

¹ А. Эткинд, *Внутренняя колонизация. Имперский опыт России*, Новое литературное обозрение, Москва 2016, с. 18.

² Там, *внутри. Практики внутренней колонизации в культурной истории России. Сборник статей*, ред. А. Эткинд, Д. Уффельманн, И. Кукулин, Новое литературное обозрение, Москва 2012, с. 4.

rium. Zabieg ten, wykonany „przy użyciu antycznych technik imperialnych (przesiedlenie ludności, wprowadzenie do Nowogrodu nowej elity z Moskwy) dał wielkim książętom Zalesia zasoby i możliwości poprowadzenia dalszej polityki ekspansji i asymilacji”³. Zdaniem Bogusława Bakuły w książce Etkinda

łączą się dwie rosyjskie narracje kolonialne, zewnętrzna i wewnętrzna, podmiotowa i przedmiotowa: Rosja była zarówno podmiotem i przedmiotem kolonizacji i jej skutków, takich jak orientalizm. Państwo było zaangażowane w kolonizowanie obcych terytoriów i to dotyczyło także kolonizowania obszarów rdzennych. [...] Te kierunki rosyjskiej kolonizacji, wewnętrznej i zewnętrznej, czasami współzawodniczyły ze sobą i czasami były nieodróżnialne. Powstaje z tych narracji jedna opowieść, w której państwo kolonizuje własnych obywateli, czyni z nich poddanych, uzależnia, orientalizuje, cenzuruje, przemieszcza, morduje opornych, ale też wyzwala wielką energię, pozwalającą na stworzenie z osobnych grup społecznych narodu, akceptującego imperialną ideologię, która stała się podstawą jego zbiorowej tożsamości. I to niezależnie od historycznego etapu lub formacji ustrojowej w XIX i XX wieku⁴.

W celu scharakteryzowania metod kolonizacji wewnętrznej, stosowanych w Rosji carskiej i radzieckiej, Etkind przywołuje m.in. użyte przez Hannah Arendt w pracy *Korzenie totalitaryzmu* (1966) określenie „bumerang kolonialny” lub „efekt bumerangu”. Termin ten oznacza przenoszenie praktyk przemocy stosowanych w kolonii do metropolii i wykorzystywanie ich do zarządzania ludnością na terytoriach „rodzimych”. W książce Arendt określenie „efekt bumerangu” zostało użyte dla opisu reżimu totalitarnego (radzieckiego i nazistowskiego), który, zdaniem autorki, stworzył aparat przemocy wzorowany na metodach stosowanych przez mocarstwa europejskie do kolonizacji Afryki i Azji. Etkind dostosował termin do realiów rosyjskich, rozumiejąc go przede wszystkim jako praktyki kolonizacyjne skierowane do wewnątrz państwa i zobrazował go na przykładzie cyklu szkiców Michaiła Sałtykowa-Szczedriny *Panowie tashkentczy* (*Господа ташкентцы*, 1873):

[...] Михаил Салтыков-Щедрин опубликовал серию очерков «Господа ташкентцы», в которой выявлял те же процессы – внутренний колониализм и эффект бумеранга – в российской действительности своего времени. Ташкент, ныне столица Узбекистана, после его взятия российскими войсками в 1865 году стал центром огромной среднеазиатской колонии [...]. Щедрин выбрал этот величайший успех российского империализма для того, чтобы показать его обратное действие на политику и нравы внутренней России. Возвращаясь из Ташкента, с Кавказа и других «покоренных» мест, офицеры и чиновники империи приносили свои новообретенные навыки насилия домой, в столицы и губернии. Господа ташкентцы называют себя «цивилизаторами», пишет Щедрин; на деле они – «ходячий кошмар, который прокрадывается во все законы жизни». Типичный ташкентец «цивилизатор» Польшу еще до того, как попал в Ташкент, но именно в азиатском Ташкенте узнал, как «цивилизовать» саму Россию. [...] Прослеживая дугу имперского бумеранга на его обратном пути из колонии в метрополию, Салтыков-Щедрин определяет внутренний Восток – на его языке, «ташкентство», – как сочетание

³ A. Nowak, *Od imperium do imperium. Spojrzenia na historię Europy Wschodniej*, Arcana, Kraków 2004, s. 289.

⁴ B. Bakuła, *Rosyjska wewnętrzna kolonizacja*, „Porównania” 2014, vol. 15, s. 343–344.

насилия и невежества, укоренившееся в отношениях между российскими центрами и колониями⁵.

„Taszkientwo”⁶ zatem stanowi połączenie okrucieństwa, przemocy i ignorancji. System totalitarny w ZSRR Etkind postrzega jako kontynuację „taszkientwa” i radziecką wersję „efektu bumerangu”:

Давние традиции насилия и принуждения, которые Российская империя применяла к собственным крестьянам, помогают объяснить революцию и тоталитаризм как бумеранг, обрушившийся из недавних крепостных поместий на городские центры и на само государство. Потом и революционное государство впитало долгий опыт империи и переняло ее практики обращения с подданными, русскими и нерусскими, обратив их против собственной элиты и в конечном итоге против самого себя. В отличие от немецкого бумеранга, который, как показала Арендт, через океаны вернулся в германские земли из заморских колоний, российский бумеранг пронесся по внутренним пространствам империи. В таком понимании советский тоталитаризм становится логичным, но сложным и своеобразным проявлением эффекта бумеранга⁷.

Kolonizacja wewnętrzna jako sposób sprawowania władzy i typ relacji między państwem i poddanymi⁸ mogła zaistnieć dzięki stworzeniu różnic kulturowych i podziałów społecznych. W Rosji carskiej ogromny dystans kulturowy między elitą administracyjną a chłopstwem podlegał regulacji ze strony administracyjnego centrum. Dla rosyjskiej elity lud był „Nieznany” i „Obcym”⁹. Kolonizacja chłopstwa odbywała się za pomocą takich instytucji jak prawo pańszczyźniane i wspólnota wiejska. Etkind zwraca uwagę na fakt, że w społeczeństwie rosyjskim tamtych czasów miejsce podziałów rasowych praktykowanych w innych imperiach zajął system stanowy („место рас здесь заняли сословия”)¹⁰. Dla każdego stanu stworzono

⁵ А. Эткинд, *Внутренняя колонизация...*, с. 41.

⁶ Por.: „W carskiej Rosji funkcjonowało wyrażenie «panowie taszkientczycy», użyte po raz pierwszy przez pisarza Sałtykowa-Szczedrina. Służyło ono określeniu samowoli i łupieżstwa carskiej administracji na kresach państwa rosyjskiego. [...] Generał-gubernatorzy otaczali się przepychem, niczym koronowane głowy. Nic więc dziwnego, że miejscowa ludność nadała Kaufmanowi [pierwszy generał-gubernator turkiestański – M.K.] przydomek «półcar» (jarym padsza). Tworzenie zarządu administracyjnego spowodowało napływ do kraju turkiestańskiego wojskowych i cywilnych urzędników łaknących orderów i szybkiego wzbogacenia się. Stąd łapownictwo i kradzież pieniędzy państwowych stały się zjawiskiem tak powszechnym, że prawie normalnym”. R. Paradowski, *Eurazjatyckie imperium Rosji. Studium idei*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2001, s. 5.

⁷ А. Эткинд, *Внутренняя колонизация...*, с. 40.

⁸ Określenia „poddany” używam za Etkindem. Por. również: „Jest faktem, że znaczna część mieszkańców Związku Radzieckiego nazywała siebie właśnie poddanymi, a nie obywatelami ZSRR, trafnie w ten sposób ujmując pozycję jednostki w ustroju hierarchiczno-kolektywistycznym”. R. Paradowski, *Eurazjatyckie imperium Rosji. Studium idei*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2001, s. 5.

⁹ A. Nowak, *Od imperium do imperium...*, s. 289.

¹⁰ А. Эткинд, *Внутренняя колонизация...*, с. 143.

odrębną strukturę prawną¹¹, określającą prawa i obowiązki danej grupy względem monarchy, również system kar zależał od przynależności do stanu, np. szlachta podlegała sądom, a chłopom wymierzano kary cielesne¹². Ogromną rolę w systemie sprawowania władzy opartej na kolonizacji wewnętrznej odgrywała armia urzędników nazywanych przez Etkinda „wiernymi sługami imperium” i „administratorami imperium”. Zdaniem Ryszarda Kapuścińskiego „urzędnik jest personifikacją potęgi wielkiego państwa, którego boją się, które budzi lęk, strach i grozę. Podnieść rękę na urzędnika to podnieść rękę na mocarstwo”¹³. Hannah Arendt we wspomnianej książce *Korzenie totalitaryzmu* przedstawiła specyfikę rządzenia za pomocą biurokracji, polegającą na tym, że dyrektywy pojawiają się „w nagiej, czystej formie, jakby nie wydawali ich ludzie będący u władzy, ale jakby były wcieleniem samej władzy [...]”. Ludzie rządzeni za pomocą dekretów nigdy nie wiedzą, co nimi rządzi [...]”¹⁴. Imperium radzieckie, które przejęło ten system zarządzania społeczeństwem, dokonało istotnych zmian, „udoskonalilo” aparat biurokratyczny:

Jedną z najbardziej jaskrawych różnic między staroświeckimi rządami za pomocą biurokracji a ich nowoczesną totalitarną odmianą polega na tym, że przedwojennym władcom Rosji i Austrii wystarczał sam blask władzy i że zadowolając się panowaniem nad zewnętrznym życiem jednostki, pozostawiali nienaruszone całe wewnętrzne, duchowe życie. Biurokracja totalitarna, pełniej rozumiejąc sens władzy absolutnej, z brutalnością wdarła się w osobisty świat jednostki i w jej życie wewnętrzne. Efektem tej radykalnej sprawności jest to, że pod jej panowaniem została zniszczona wewnętrzna spontaniczność ludzi oraz ich aktywność społeczna i polityczna, tak że jałowość tylko polityczną, właściwą rządcom dawniejszych biurokracji, zastąpiło pod rządami totalitaryzmu całkowite wyjałowienie¹⁵.

Istotnym wątkiem podjętym przez Etkinda w jego pracy, unaoczniającym różnicę między sposobem autoprezentacji imperium rosyjskiego i radzieckiego, jest używanie terminologii służącej charakterystyce kolonizacji wewnętrznej. Wyniki badań przeprowadzonych przez Etkinda dowodzą, że słownictwo opisujące samokolonizację było obecne w opracowaniach historyków rosyjskich aż do początku XX wieku. O samokolonizacji pisali m.in. Siergiej Sołowjow, Afanasij Szczapow i Wasilij Kluczewski¹⁶. Pojęcie kolonizacji wewnętrznej zniknęło z oficjalnego języka w latach 30. XX wieku, gdy, jak konstatuje Etkind, władza radziecka prowadziła masową kolonizację kraju, używając w tym celu najbardziej okrutnych w historii Rosji metod – ko-

¹¹ Пор.: „В 1917 году сословное право было отменено, но СССР скоро возвратил его, называя его теперь «социальным происхождением» и проводя обратную дискриминацию в отношении тех, кто происходил из дворянства и духовенства”. Тамże, s. 159.

¹² Тамże, s. 158–159.

¹³ R. Kapuściński, *Imperium*, Czytelnik, Warszawa 2016, s. 149.

¹⁴ H. Arendt, *Korzenie totalitaryzmu*, przeł. M. Szawiel i D. Grinberg, Niezależna Oficyna Wydawnicza, Warszawa 1993, s. 283.

¹⁵ Тамże, s. 285.

¹⁶ Etkind powołuje się w książce na następujące stwierdzenie Kluczewskiego: „История России есть история страны, которая колонизируется. То падая, то поднимаемая, это вековое движение продолжается до наших дней». А. Эткинд, *Внутренняя колонизация...*, с. 98.

lektywizacji i systemu obozów koncentracyjnych¹⁷. Sowiecki reżim odziedziczył po imperium rosyjskim nigdy nie wyartykułowaną, a tym bardziej nie przeanalizowaną kolonialną spuściznę, którą objawił światu pod nowym szyldem, zwanym „polityką narodowościową”¹⁸. W czasie II wojny światowej dominujące wśród nierosyjskich ludów ZSRR przekonanie o niesprawiedliwości dziejowej, o tym, że „imperium rosyjskie jest więzieniem narodów” straciło na ostrości. W jego miejsce sowiecki aparat ideologiczny wprowadził pojęcie „cywilizacyjnej roli Rosji” i „braterskiej przyjaźni narodów ZSRR”¹⁹. Oprócz tego Związek Radziecki maskował własną działalność kolonizacyjną, udzielając wsparcia lewicowym ruchom antykolonialnym na różnych kontynentach²⁰.

Zdaniem Aleksandra Etkinda ciężar sprawowania władzy w imperium spoczywał na barkach klasy administratorów, do których uczony zaliczył urzędników, oficerów i misjonarzy. Do połowy XVIII wieku szlachta miała obowiązek służenia państwu w instytucjach wojskowych lub cywilnych:

До 1762 года дворянство было обязано служить на военной или, в виде исключения, гражданской службе. Петр III отменил это требование, но карьера в гвардии, а после нее – в губернских администрациях оставалась обычным путем для дворянской элиты. Отслужив в столичных или провинциальных гарнизонах, дворяне возвращались в родовые поместья, заводя там караулы, фейерверки и фрейлин примерно так, как это когда-то сделал Петр в Петербурге. Распространяя в провинции образ жизни имперской столицы, дворяне продолжали колонизовать империю²¹.

W latach 40. i 50. XIX wieku Ministerstwo Spraw Wewnętrznych Rosji przyjęło na służbę filozofów, orientalistów, a także sporą grupę pisarzy (byli wśród nich Iwan Turgieniew, Iwan Aksakow, Władimir Odojewski, Michaił Sałytkow-Szczedrin, Nikołaj Leskow)²².

Aleksander Etkind, a także Ewa Thompson w książce *Trubadurzy imperium. Literatura rosyjska i kolonializm* (2000) zwracają uwagę na fakt, że poeci, pisarze, historycy, intelektualiści rosyjscy, należąc do prześladowanej mniejszości (zarówno w imperium carskim, jak i radzieckim), pośredniczyli we władzy, byli przedstawicielami, rzecznikami imperium, a ich utwory literackie i teksty naukowe stały się elementem kultury dominacji, na różne sposoby (m.in. poprzez odbieranie głosu peryferiom, czy grupom wykluczonym, podporządkowanym) wspierały system rządów

¹⁷ Tamże, s. 107.

¹⁸ M. Khodarkovsky, *Na granicach Rosji. Budowanie imperium na stepie 1500–1800*, przeł. B. Malarecka, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 2009, s. 231.

¹⁹ Tamże, s. 15–16.

²⁰ Рог.: „Советское руководство продолжило внутреннюю колонизацию под антиколониальными лозунгами”. А. Эткинд, Д. Уффельманн, И. Кукулин, *Внутренняя колонизация России: между практикой и воображением*, [w:] Там, внутри. *Практики внутренней колонизации...*, с. 30. Zob. również: D. Skórczewski, *Od sowietologii do postkolonializmu*, „Teksty Drugie” 2009, nr 4 (118), s. 121–134.

²¹ Tamże, s. 152.

²² А. Эткинд, *Внутренняя колонизация...*, с. 241.

oparty na przemocy i ucisku. Rolę i zadania klasy administratorów imperium Etkind opisuje w następujący sposób:

Эти смешанные группы бюрократов и интеллектуалов, пример которым мы видели в Министерстве внутренних дел, действительно производили знание, налаживали управление, выявляли внешних и внутренних врагов. От Державина до Менделеева среди них были лучшие люди России; много было и других. То был стеновой хребет империи, ее несущий каркас, ее растущий позвоночник. Поэтому на своем огромном пространстве от Пушкина и Гоголя до Белого и Толстого русская литература фокусировала свою оптику именно на этих людях²³.

W opinii Aleksandra Etkinda w twórczości takich pisarzy, jak Gogol, Turgieniew, Puszkina, Lermontow, Sałtykow-Szczedrin, Leskow i Dostojewski, podejmujących w swoich utworach temat urzędnika, czy oficera, pojawia się problem tragicznego rozbitcia osobowości, nazywanego przez kulturologa „rozdwojeniem kolonialnym”. Rozdwojenie osobowości następuje w rezultacie uświadomienia sobie przez bohatera należącego do klasy administratorów imperium siebie jako podmiotu i przedmiotu niewolenia, „narzędzia” przemocy i „obiektu” przemocy, osoby sprawującej władzę i zdominowanej przez władzę, kolonizatora i skolonizowanego²⁴. Według Etkinda wewnętrzna kolonizacja w utworach literackich wyraża się w kreacji postaci sobowtórowych. Jako przyczynę rozbitcia osobowości Goladkina, bohatera utworu Dostojewskiego *Sobowtór (Двойник, 1846)* Etkind podaje mechanizmy sprawowania władzy w imperium, uniemożliwiające Goladkinowi zrobienie kariery, awans społeczny: „Голядкин недоволен собой и своим местом в мире, всегда пытается быть кем-то другим, занять чужое место, стать самозванцем. [...] Живя в системе сословий и чинов, Голядкин пытается быть кем-то другим, за что его наказывает другой, становясь им самим, – его двойник”²⁵. W miarę pogłębiania się obłądzenia Goladkina pojawia się coraz więcej jego sobowtórow, klony bohatera wypełniają Petersburg, tworząc społeczeństwo trudnych do rozróżnienia kopii: „«Страшная бездна совершенно подобных», – пишет Достоевский о голядкинском опыте [...]: пророческая картина тоталитарного общества, которое здесь представлено размножением двойников”²⁶. W swoich badaniach nad

²³ Tamże, s. 378.

²⁴ Por.: „От отчаянного чиновника из «Медного всадника» до его подлого коллеги из «Записок из подполья», от ненадежных Башмачкина, Ковалева, Поприщина до таких оплотов здравого смысла и имперской верности, как Максим Максимыч, Каренин, старший Аблеухов, – раз за разом и текст за текстом имперская элита не выдерживала имперского бремени. Осуществляя владычество над себе подобными, элита внутренней колонизации переживала его как разрыв внутри собственной субъективности. Напряженные отношения этих людей с государством, частью которого они были так же, как нос был частью майора Ковалева, определяли их двойственные отношения к самим себе. Где бы ни застала этих имперских менеджеров их литературная служба, в столице или в глуши, – неочевидная и непостоянная, но острая как лезвие колониальная граница разрежала этих посредников надвое, оставляя их наедине со своим двойником”. Tamże, s. 378–379.

²⁵ Tamże, s. 372–373.

²⁶ Tamże, s. 375.

fenomenem sobowtóra, „nieudanego produktu kolonizacji”²⁷ Etkind powołuje się na ustalenia poczynione w tej kwestii przez Michaiła Bachtina, w szczególności na jego ideę „cudzego słowa”, „cudzego głosu”:

Читателей всегда удивляло, насколько напряженным было соперничество Голядкина с собственной копией. Как писал Михаил Бахтин в своей блестящей статье о «Двойнике», в сознании героя «власть... захватило вселившееся в него чужое слово». «Чужое слово» – одна из любимых и часто употребляемых идей Бахтина, но здесь она приобретает политическое, колониальное значение, означает поселенца извне, оккупанта, захватчика. Согласно Бахтину, три голоса вступают в диалог в сознании Голядкина: голос, который утверждает его независимость от чужого слова тех, кто обладает властью; голос, который притворяется, что Голядкин равнодушен к чужому слову; голос, который имитирует чужое слово, как будто оно принадлежит самому Голядкину. Эти три голоса моделируют динамику внутренней колонизации, с присущими ей доминированием, сопротивлением и отрицательной гегемонией. Захваченная и заселенная чужим голосом, субъективность приходит не к автономии и диалогу, а к двойничеству, безмирности и безумию²⁸.

Jurij Dombrowski uczynił bohaterami swoich utworów postaci, które można, w myśl koncepcji Aleksandra Etkinda, zaliczyć do grupy administratorów imperium, przedstawicieli władzy carskiej i radzieckiej. Nierzadko są to postaci historyczne, jak Gawriił Dierżawin, Aleksander Gribojedow, generałowie Aleksander Bibikow czy Aleksiej Jermołow, których losy nierozzerwalnie związane były z ich pozycją w strukturze imperium. Szczególnie interesują Dombrowskiego koleje życia i twórczości pisarzy i poetów rosyjskich, jego wielkich poprzedników. Na ich przykładzie Dombrowski stara się udowodnić tezę Aleksandra Puszkina, zgodnie z którą poeta i oprawca, działalność literacka i przemoc, władza i sztuka wykluczają się wzajemnie. Ceną, jaką Dierżawin, Gribojedow, a także, już w XX wieku, pisarze radzieccy, „inżynierowie dusz ludzkich” płacą za karierę, jest dezintegracja osobowości, utrata sumienia, wolności, indywidualności, tożsamości, a także niemoc twórcza (jak w przypadku Dierżawina). Dopóki Dierżawin nie wątpi w sens rozkazów, posłusznie wypełnia powierzoną mu misję tłumienia powstania Pugaczowa²⁹, jego plany związane ze zrobieniem kariery w armii carskiej układają się pomyślnie, a życie nie jest zagrożone. W powieści pt. *Dierżawin* (*Державин*, 1939) Dombrowski przedstawia kilka miesięcy z życia tytułowego bohatera. Młody i ambitny podporucznik, początkujący poeta, zostaje jednym z najbliższych podwładnych generała Aleksandra Bibikowa stojącego na czele tajnej komisji śledczej działającej w Kazaniu, powołanej przez carycę Katarzynę II w celu poskromienia buntu i pojmania Pugaczowa. O wyborze Dierżawina przez Bibikowa decyduje pochodzenie podporucznika (Dierżawin ma tatarskie korzenie, urodził się w Kazaniu), jego znajomość regionu i mieszkańców, która ma pomóc w szybkim stłumieniu powstania. Generał Bibikow, doświadczony kolonizator (narrator wspomina,

²⁷ Tamże, s. 376.

²⁸ Tamże, s. 375.

²⁹ Powstanie pod przywództwem Pugaczowa Etkind nazywa wojną między imperium i skolonizowanymi narodami zamieszkującymi stepy. Tamże, s. 280 i 360.

iż stał na czele wojsk rosyjskich tłumiących konfederację barską i bunty chłopskie w imperium rosyjskim), ocenia Dierżawina jako człowieka gotowego zaryzykować życie dla kariery:

Юнцу – Бибиков это почувствовал с первой же минуты свиданий – можно довериться. Он пойдет на всякий риск, на любое сложнеее, безнадежнейшее предприятие, он шутя рискнет своей головой, если только в случае удачи можно рассчитывать на какое-нибудь, пусть самое незначительное, продвижение по службе. Он честен, добр, горяч, но, пожалуй, нет такого жестокого, кровавого и просто бесчестного дела, которое он отказался бы взять на свою ответственность, если того потребует ближайший начальник³⁰.

Dierżawin Dombrowskiego wykonuje zadania nieliczące z godnością oficera: szpieguje, podsłuchuje, knuje intrygi. Wśród aresztowanych ma opinię surowego i okrutnego śledczego:

Имя его передавалось из уст в уста, из камеры в камеру, и часто ему без пыток удавалось выудить показания тех арестованных, которые у другого следователя молчали бы и под пыткой. Он никогда не уставал писать протоколы допросов, и выражения его бумаг были точными и ясными и не могли вызвать никаких перетолкований. [...] На чудовищное возрастание бумаги, исписанной пыточными речами, он смотрел как на вырастание своей карьеры³¹.

Dierżawin nie ma najmniejszych wątpliwości odnośnie do słuszności swojego postępowania aż do momentu spotkania z burmistrzem Samary Iwanem Chalewinem. Burmistrz przebywa w samarskim więzieniu, gdzie przesłuchuje go Dierżawin, próbując ustalić przyczyny zdrady, której Chalewin dopuścił się, świadomie przyłączając się do Pugaczowa i oddając mu miasto bez walki. Burmistrz Chalewin, podobnie jak Dierżawin, należy do klasy administratorów imperium, dlatego wywołuje zaciekawienie śledczego. Nieoczekiwanie dla siebie samego Dierżawin zaczyna nie tylko słuchać, ale i słyszeć Chalewina – jego głos i argumenty przeciwko władzy. Rozmyślenia o wolności, o zasadzie braterstwa i równości głoszonej przez więźnia sprawiają, że Dierżawin zaczyna dostrzegać własną niejednoznaczną sytuację i krzywdzący porządek w imperium, porównuje się z podporucznikiem Buszujewem, który nie musi poświęcać się tak jak on, żeby zrobić karierę:

Взять вот, например, Бушуева, ну чем, по совести говоря, он лучше подпоручика Державина? Что он, умнее? Образованнее? Тоньше? Острее? Отнюдь. Однако вот подпоручик Державин зарабатывает чин, ежеминутно рискуя своей жизнью, а Бушуев получит чин и орден в два раза скорее перепиской служебных бумаг. [...] Но взять дело с другой стороны – и сразу все будет ясно. Он ведь только бедный подпоручик, а у Бушуева, по слухам, не одна тысяча десятин. Понятно, что пока будет продолжаться существующий порядок, всегда Державин будет спать не раздеваясь, а Бушуев – заниматься перепиской бумаг³².

³⁰ Ю. Домбровский, *Державин*, [w:] Ю. Домбровский, *Собрание сочинений в шести томах*, т. 1, Издательский центр Терра, Москва 1992, с. 40.

³¹ Тамże, s. 75.

³² Тамże, s. 129–130.

Wiele wskazówek pojawiających się w tekście utworu, jak choćby Chalewin „tonący w cieniu” Dierżawina w czasie przesłuchań („Тень головы следователя занимала всю комнату, и Халевин весь утопал в этой тени. Ни одной живой души не было в верхнем этаже здания. Два человека, два врага – следователь и преступник – сидели друг против друга и мирно вели разговор о смерти и жизни”)³³, w pewnym sensie niewidzialny, obsesyjne myśli podporucznika o więźniu skutkujące tym, że na kartkach papieru z wierszami Dierżawin nieświadomie rysuje twarz burmistrza i rozmawia z nim we śnie, pozwala interpretować obydwu bohaterów jako postaci sobowótrowe. Jeśliby uznać, że Chalewina nie ma w pokoju, to Dierżawin prowadzi rozmowę ze swoim cieniem, ze sobą. Niezależnie od tego, czy sobowtór jest wynikiem rozdwojenia jaźni, czy postacią rzeczywistą, bliźniakiem, jak np. w twórczości Dostojewskiego, w większości przypadków pełni tę samą funkcję – jest elementem pomocniczym w rozwijaniu samoświadomości postaci³⁴, dzięki sobowótrowi bohater przygląda się sobie. Już sama nazwa „sobowtór” (homo duplex, alter ego) „sugeruje replikę, zdwojenie, odwrotność, drugą stronę [...] Pojęcie «sobowtór» oznacza duplikat jakiejś istoty, identyczny zewnętrznie, a antagoniczny pod względem osobowości lub odnosi się do niewyjaśnionego współistnienia dwu ekwiwalentnych postaci”³⁵. Jeżeli przyjąć, że burmistrz jest sobowtórem Dierżawina, to antyrządowe i antyimperialne wypowiedzi Chalewina, z którymi podporucznik się utożsamia, można interpretować jako niewypowiedziane myśli głównego bohatera, zaś scenę ucieczki więźnia (Dierżawin pozwala Chalewinowi zbiec z więzienia) jako „uwolnienie się” samego Dierżawina, uzyskanie przez niego wiedzy na temat otaczającej go rzeczywistości i roli, którą w niej odgrywa. W dniu ucieczki Chalewina symbolicznie rozpoczyna się upadek kariery Dierżawina – oficera komisji śledczej. Pozwalając zbiec oskarżonemu o zdradę państwa podporucznik podważył porządek, złamał prawo, stał się przestępcą. Choć nadal stara się sumiennie wykonywać swoje obowiązki, to rozdwojenie wewnętrzne, wyrażające się w utracie wiary w potęgę imperium i słuszność misji powoduje, że podejmuje szereg błędnych, niekorzystnych dla siebie decyzji. Prowadzone przez niego poszukiwania Pugaczowa, a także podjęta samowolnie decyzja o wyzwoleniu z rąk buntowników miasteczka Jaik kończą się fiaskiem. Dierżawinowi grozi surowa kara za naruszenie dyscypliny wojskowej, w dodatku nagle umiera generał Bibikow, jedyna osoba mogąca mu pomóc.

Temat pisarza – oprawcy Dombrowski kontynuuje w powieści *Wydział spraw zbędnych* (*Факультет ненужных вещей*, 1978). Na przykładzie Romana Szterna³⁶, naczelnika wydziału śledczego prokuratury ZSRR autor *Kustosza* demonstruje konsekwencje przynależności do elity władzy. Bohater ten posiada wysoką samoświadomość, zdaje sobie sprawę z tego, że „gra”, w której bierze udział, jest śmiertelną

³³ Tamże, s. 139.

³⁴ M. Borowski, *Sobowtór – odbicie w krzywym zwierciadle (na podstawie twórczości Fiodora M. Dostojewskiego)*, [w:] *Lustro. Literatura – kultura – język*, red. I. Fijałkowska-Janiak, M. Borowski i in., Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2010, s. 30.

³⁵ D. Samborska-Kukuć, *Narcyz w masce tragicznej. Sobowtór jako eksterioryzacja duszy w opowiadaniu Leo Belmonta „Tamten człowiek”*, „Pamiętnik Literacki” 2005, z. 3, s. 121.

³⁶ Prototypem tej postaci był Lew Szejnin, znany radziecki pisarz i prawnik, asystent prokuratora generalnego ZSRR, Andrieja Wyszyńskiego.

pułapką, sytuacją bez wyjścia. Jego życie prywatne i zawodowe podlega ścisłej kontroli ze strony władzy, nie może porzucić ani stanowiska, ani niekochanej żony (żona szantażuje go napisaniem skargi do Stalina). Wydaje mu się, że jego życie zmieniłoby się na lepsze, gdyby pokochała go szczerą i dobrą kobietą. Otaczają go pochlebcy, ludzie fałszywi, dwulicowi w każdej chwili gotowi zając jego miejsce. Pustki duchowej Szterna nie może wypełnić także twórczość, ponieważ zagubił swój talent, oddając go na służbę państwu. W rozmowie z bratem stryjecznym, Nejmanem (w opinii którego Szterna traci rozum), prokurator z goryczą i solidną dawką autoironii scharakteryzuje działalność literacką, którą się zajmuje:

И я вот правильно сделал, что свое настоящее писание бросил! Я теперь слушаю из практики описываю, «Записки следователя», и все охают. Такой гуманный! Такой человечный! Такой тонкий! И монета кругленькая идет! Еще бы – «Записки следователя»! Это же все равно что мемуары бабы-яги. Все хотят знать, как там у нас кипят котлы чугунные. Вот и покупают. И издадут! И переиздадут! И во всех газетах рецензии. [...] Мы самый пишущий наркомат в Союзе! Да нет – в мире! Мы все мастера психологического рисунка! Мы психологи, мать вашу так! У нас и наивысшее начальство сочиняет драмы в пяти актах для МХАТа. И чем начальство выше, тем психологичнее у него выходит. – Он засмеялся. – А что? «Слабо, не отработано, вот возьмите почитайте рецензию и подумайте над ней, а потом поговорим». Нет, это не для нас! Это к черту! У нас такие номера не проходят! Какая там, к дьяволу, рецензия и черта ли мне ее читать! Ты сядь, отредактируй, допиши – на то ты редактор или режиссер, за то тебе, олуху, и деньги государство платит! А мое дело дать материал и проташить его где надо, вот и все! А в театре аншлаги. Билеты в драку, все пропуска отменены. Сидят в проходах. Вот как!³⁷

[...] вот свет погас, занавесь взвилась, и открылось тайное тайных, святая святых – кабинет начальника следственной части НКВД. За столом полковник, вводят шпиона. Начинается допрос. «Кем и когда вы были завербованы гестапо? Ну?!». От одного этого у зала душа в пятки ушла. Ведь это ни одна живая душа не видела и не слышала, а если видела, то она уж и не живая. И потому это вовсе не литература, а акт государственного доверия советскому человеку! Психологи называют это эффектом присутствия. От этого самого эффекта у зрителей зубы мерзнут. Посмотри, как они расходятся! Тихо, тихо! А буфет торгует коньяком в два раза больше, чем, скажем на «Ревизоре»³⁸.

Charakterystyczne, że rozstrój nerwowy Szterna mija z chwilą, gdy bohater siada za biurkiem: „Когда я в своем кабинете за столом, у меня в голове полный порядок, я власть, государство, Закон!”³⁹.

W myśl teorii Etkinda „produktem” kolonizacji można nazwać człowieka radzieckiego, posiadającego tożsamość hybrydową. Jak słusznie zauważa Andrzej Polak, świadomość człowieka radzieckiego łączy dwie wzajemnie sprzeczne cechy osoby „sprawującej władzę” i „rządzonyj”⁴⁰. Na przestrzeni dziesięcioleci sprawowania rządów przez władzę radziecką wzorcowy model człowieka sowieckiego zmie-

³⁷ Ю. Домбровский, *Факультет ненужных вещей*, [w:] Ю. Домбровский, *Собрание сочинений...*, т. 5, с. 444–445.

³⁸ Там же, с. 445–446.

³⁹ Там же, с. 456.

⁴⁰ A. Polak, *Rosyjskie. Europejskie. Oświecone. Rozumne. O obecności Rosji w Azji Środkowej (i nie tylko)*, „Studia Rossica Posnaniensia” 2020, t. 45, nr 1, s. 95.

niał się, w latach 20. był nim rewolucjonista – burzyciel starego porządku reprezentowany przez „niezłomnych jak żelazo komisarzy, twardych jak stal czekistów”⁴¹, w latach kolejnych pojawili się budowniczo wie nowego ładu, tacy jak „człowiek przemysłowy”, „człowiek naukowo-organizacyjny”, „udoskonalony komunistyczny człowiek”, jednakże ostateczny wzór, ideał człowieka radzieckiego – śrubki stworzył Stalin. Według jego koncepcji człowiek sowiecki miał się stać śrubką w gigantycznej maszynie państwowej. Zgodnie z definicją Chruszczowa śrubka „łączy nieugiętą ideowość z rozległym wykształceniem, moralną czystością i fizyczną doskonałością”⁴². Zdaniem Michaiła Hellera za różnymi modelami kryła się ta sama treść, stworzenie instrumentu⁴³, środka do osiągnięcia celu, czyli budowy nowego świata. Chociaż, jak podkreśla historyk, istnieją wątpliwości co do stopnia realizacji „projektu naukowego”, związanego z nowym człowiekiem, ponieważ homo sovieticus w czystym wydaniu pojawiał się stosunkowo rzadko, to jako „zespół cech i rysów charakteru występował – w różnych proporcjach – u wszystkich ludzi zamieszkujących Związek Sowiecki i oddychających jego powietrzem”⁴⁴.

W rezultacie eksperymentu powstały dwie odmiany nowego człowieka: „człowiek radziecki wzorcowy, oficjalny, znany z literatury, filmu, telewizji, gazet, odświętny, upiękuszony oraz człowiek radziecki prawdziwy”⁴⁵, w którym trudne warunki życia wykształciły zestaw określonych cech psychicznych:

[...] główne cechy jego charakteru to złość, zniecierpliwienie, zawiść. Cechuje go ponadto pasywność i brak inicjatywy. System stymuluje wyłącznie aktywność pozorną, ukierunkowaną na sprawy błahe, niedecydujące o problemach zasadniczych, te bowiem nie mogą być obiektem jakiegokolwiek ingerencji i decyduje o nich aparat władzy, świadomy realizacji historycznego celu. „Aktywni” bojownicy, „podpora komunizmu”, spełniają się w działaniach pozornych: walczą z administracją o naprawę rur i kranów, protestują przeciwko paleniu w miejscach publicznych, wydają walkę hałasowi⁴⁶.

Większość ludzi radzieckich ma dwie osobowości, jedną, prezentowaną w pracy, i drugą, zupełnie inną, uwidoczniającą się w życiu prywatnym: „jedna wersja dostosowana została do modelu życia oficjalnego, wymagającego stałej samokontroli [...] druga wersja jest korzystaniem z pozorów wolności”; „konieczność manewrowania między tymi sferami egzystencji prowadzi do stopniowej schizofrenizacji społeczeństwa”⁴⁷.

⁴¹ M. Heller, *Maszyna i śrubki: jak hartował się człowiek sowiecki*, Instytut Literacki Kultura, Paryż–Kraków 2015, s. 9.

⁴² Tamże.

⁴³ Por.: „Ideał i istota człowieka sowieckiego polega na tym, że jest on przede wszystkim i *par excellence* «homo instrumentalis» [...]. Aby to osiągnąć, należy zmienić do gruntu strukturę ludzkiej świadomości. Dokonać «pieriekowki», «sdwiga soznanja» za pomocą «inżynierstwa dusz». A. Wat, *Świat na haku i pod kluczem. Eseje*, oprac. K. Rutkowski, Polonia Book Fund Ltd., Londyn 1985, s. 116.

⁴⁴ M. Heller, *Maszyna i śrubki...*, s. 9–10.

⁴⁵ L. Suchanek, *Homo sovieticus. Świetlana przyszłość, gnijący Zachód. Pisarstwo Aleksandra Zinowiewa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1999, s. 74.

⁴⁶ Tamże.

⁴⁷ Tamże, s. 76. Por. także: „Niewielu ludzi potrafiło całkowicie zatracić się w swojej publicznej roli. Bardziej charakterystyczną cechą psychiki sowieckiej było zapewne rozdwojenie

Człowiek radziecki wierzy, że bierze aktywny udział w życiu politycznym kraju, w budowaniu nowego świata, tymczasem jego czyny i zachowania podlegają odgórnemu sterowaniu, co zmusza go do odgrywania określonej roli i prowadzenia podwójnego życia. Do postaci grających narzucone role, nierzadko wierzących w sens sprawowanej przez nich iluzorycznej władzy w dylogii Dombrowskiego, tj. w powieściach *Kustosz* (*Хранитель древностей*, 1964) i *Wydział spraw zbędnych* należą przede wszystkim przedstawiciele instytucji radzieckich w Ałma-Acie, jak np. dyrektor muzeum, w którym pracuje Kustosz, Mitrofan Stiepanycz. Przerysowując, wyolbrzymiając cechy charakterystyczne tych postaci, Dombrowski demonstruje rezultat eksperymentu ideologicznego władzy radzieckiej, karykaturę marzeń o nowym człowieku. Dyrektor muzeum posiada dwie twarze: prywatną, dającą o sobie znać w przyjacielskich rozmowach z Kustoszem, w życzliwości i sympatii dla „stróża starożytności”, w szczerym zatroskaniu o jego los (zdaje sobie bowiem sprawę, w odróżnieniu od swojego pracownika, z konsekwencji nieumiejętności trzymania języka na wodzy), i oficjalną, gdy strofuje go przy innych za lekkomyślność. W sytuacjach, gdy nieostrożność Kustosza wywołuje bezsilność i gniew dyrektora, jego słowa skierowane do głównego bohatera przypominają zlepek sentencji oficjalnej doktryny. Dyrektor w takich chwilach nie rozmawia z Kustoszem, a przemawia do niego, jak czynił to kilkanaście lat wcześniej, przekonując czerwonoarmistów, że religia to zabobon i demaskując cuda popów:

Ты ведь чувствуешь, какое время наступает. – Какое же? – спросил я тупо. – Очень строгое время наступает, – сказал директор и вдруг рассердился. – Да ты что, ребенок, что ли? Газет не читаешь? [...] Ведь мы живем на линии фронта [...] – А что значит, что мы живем на линии фронта? – продолжал директор. – Это значит, что штабы – и их и наш – не спят ни днем ни ночью. Засылают друг к другу шпионов и диверсантов. Кого могут – покупают, кого могут – запугивают. Денег на это всегда хватает, а страха – еще больше. Ты читал, что товарищ Сталин сказал о капиталистическом окружении? Что это очень неприятная вещь, читал ты это? Ну вот! Но окружение это, как бы тебе сказать... – Он повертел пальцами. – Это хроническая язва в желудке, сосет и сосет, а жить все-таки можно, только надо помнить, что она есть. А вот еще такая вещь, как линия огня – это уж много хуже. А мы вот на этой линии живем. А если это так, то обязательно должны быть и перебежчики туда и сюда. Это-то тебе понятно?⁴⁸

Następnie dyrektor tłumaczy Kustoszowi, że i renegaci bywają różni, jedni rzucają broń i uciekają, a inni nie uciekają, tylko siedzą w radzieckich sztabach i pracują dla przeciwnika. Wystarczy jeden taki wróg w sztabie, aby cała armia została wysłana na pola minowe, dlatego trzeba, zdaniem dyrektora, zdemaskować i wyteńczyć „wrogów teraźniejszych, przeszłych i przyszłych”, a także ich otoczenie, rodziny i przyjaciel:

jaźni. Jak aktorzy obserwujący własny występ, większość obywateli sowieckich zachowywała jasną świadomość różnicy między ja prywatnym a ja publicznym. Istniało wiele sposobów na oddzielanie obu tych ról, od tłumienia potencjalnie niebezpiecznych myśli i odruchów po metody rozwiązywania dręczących sumienie dylematów moralnych”. O. Figes, *Szepty. Życie w stalinowskiej Rosji*, przeł. W. Jeżewski, Wydawnictwo Magnum, Warszawa 2014, s. 500.

⁴⁸ Ю. Домбровский, *Хранитель древностей*, [w:] Ю. Домбровский, *Собрание сочинений...*, т. 4, с. 120–121.

И мы узнаем! Не сразу, а лет через десять, через двадцать. И тогда уж не щадим! Расстреливаем живого, разжалуем мертвого, портреты снимаем, жену ссылаем, друзей-приятелей под ноготь берем. – А друзья-то чем виноваты? – А тем, – директор сурово взглянул мне в глаза, – что черт знает кто он такой, этот друг-то. Резидент сам по себе ничего сделать не может. Он ноль без палочки. Окружение его – вот что важно. Вот мы и выжигаем все окружение, как у тебя мать когда-то выжигала клопные гнезда. А затем и ту самую почву выжигаем, на которой это предательство выросло. Всех неустойчивых, сомневающих, связанных с той стороной, готовящихся к измене, врагов настоящих, прошлых и будущих, всю эту нечисть мы заранее уничтожаем. Понял? Заранее! – Понять-то понял, – сказал я, – чего ж тут не понять... Но разве можно казнить за преступление до преступления? Это значит – карать не за что-то, а во имя чего-то. Так ведь эдак жертву Молоху приносят, а не государство укрепляют. [...] – А мы вот уничтожаем во имя нашей революции, – негромко крикнул директор и топнул сапогом. – И будем уничтожать. Поэтому не спрашивай другой раз, почему снимают портреты и кого именно снимают. Знай: сняли врага. Еще одного скрытого врага разоблачили и сняли. И ты вот эти самые свои вопросы поганые оставь при себе. И язык! Язык держи-ка подалеже за зубами. А то оторвут вместе с умной головой. Некогда сейчас разбираться. Понимай, какое время наступает⁴⁹.

Taktykę obrony własnej osoby poprzez manifestowanie wierności doktrynie partii i „donośne przejawianie czujności przejawiające się w szermowaniu na prawo i lewo sloganami o wrogach ludu”⁵⁰ stosuje w powieści *Kustosz* Ajupowa pełniąca funkcję sekretarza naukowego Kazachskiej Biblioteki Publicznej. Zachowanie bohaterki, grającej, w opinii Kustosza, rolę „skórzanej kurtki”, „żelaznego komisarza” może być spowodowane strachem o własne życie wynikającym z faktu aresztowania jej męża. Poczucie kontroli nad otoczeniem daje bohaterce umiejętność prowadzenia rozmowy „w odpowiednim języku”, tj. zastraszanie. Redaktorowi gazety, która wydrukowała artykuł Kustosza ukazujący nieprawidłowości w zarządzaniu biblioteką, Ajupowa, powołując się na słowa wodza o tym, że prasa radziecka to najostrzejsza broń i należy ją robić czystymi rękami, sugeruje, że jego gazeta współpracuje z wrogami ludu: „– Так вот, товарищ редактор, я пришла к вам не жаловаться, а как партиец к партийцу. Вы, конечно, вольны делать, что хотите, но... советская печать должна делаться чистыми руками! – Она выкрикнула это, как лозунг, и вышла из кабинета”⁵¹. W ten sposób Ajupowa stawia redaktora gazety, który początkowo sympatyzuje z Kustoszem, w sytuacji bez wyjścia. W rezultacie wizyty kobiety redaktor w rozmowie z autorem artykułu całkowicie zmienia swoje stanowisko wobec sprawy.

W przekonaniu wspomnianych bohaterów – dyrektora muzeum, Ajupowej i redaktora gazety gwarancją ich bezpieczeństwa są publicznie powtarzane „magiczne hasła”, najczęściej słowa wodza: „[...] śrubka gigantycznej maszyny spełnia swą rolę, jeśli mechanicznie powtarza napływające z góry hasła i formułki”⁵². „Zaklęcia” dają wypowiadającym je złudne poczucie bezpieczeństwa, a także poczucie udziału we

⁴⁹ Tamże, s. 121–122.

⁵⁰ S. Poręba, „*Kustosz*” Jurija Dombrowskiego. *Próba szkicu monograficznego*, „Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze” 1979, z. 3, s. 120.

⁵¹ Ю. Домбровский, *Хранитель древностей...*, s. 107.

⁵² M. Heller, *Maszyna i śrubki...*, s. 79.

влады, ponieważ wymuszają na adresacie przekazu podporządkowanie się. Tego typu władzę nad dyrektorem muzeum posiada odpowiadająca za pracę ideologiczną w wymienionej instytucji Oświatówka, Zoja Michajłowna, która nie tylko wszystkie swoje działania motywuje dobrem ojczyzny, ale i w sytuacji, gdy dyrektor studzi jej czujność i zamiary, przypomina mu, że to on dał jej rekomendacje potrzebne do objęcia obecnego stanowiska:

[...] – И вы меня сами рекомендовали в ряды сочувствующих, так? Так как же я могу допустить, чтоб в музее, где я провожу экскурсии, на видном месте торчал царский сатрап во всех своих регалиях? Ведь это реакционный ученый, шовинист, черносотенец. Его не знает никто, кроме нашего ученого сотрудника [chodzi о Kustosza – M.K.], он откопал его неизвестно у кого и где и взял в экспозицию. Вот спрашивают меня школьники: что это за генерал? Зачем он здесь? Что я должна отвечать?⁵³.

Я считаю: мы должны быть бдительны, товарищ директор! Вы знаете, сколько в наших хозяйственных органах разоблачено за последнее время вредителей? Разве мы их всех знаем в лицо? К нам приезжают люди со всего Казахстана. Что ж они скажут, когда увидят у нас в экспозиции какого-нибудь националиста или вредителя? Он хлеб клещом заразил, а мы его рядом с Лысенко повесили⁵⁴.

Przywołując przykład bohatera powieści Płatonowa *Wykop*, Kozłowa, który, chcąc zrobić karierę, uczył się na pamięć hasła, komunikatów, tez rozlicznych uchwał i rezolucji, autor *Maszyny i śrubek...* konstatuje, że „tak jak mieszkaniec odległych prowincji Cesarstwa Rzymskiego mógł zrobić karierę tylko, jeśli znał łacinę, tak w Związku Sowieckim tylko znajomość sowieckiego języka otwiera drogę wzwyż”⁵⁵. Zybin, bohater powieści Dombrowskiego, osaczony przez „hasła i formułki”, powie swojej ukochanej, że czuje się jak „stary, chrypiący gramfon”, odtwarzający cudzy głos, cudze słowa:

Чего мне не хватает? Меня самого мне не хватает. Я как старый хрипучий граммофон. В меня заложили семь или десять пластинок, и вот я хриплю их, как только ткнут пальцем. – Какие еще пластинки? – спросила она сердито. Он усмехнулся. – А я их все могу пересчитать по пальцам. Вот пожалуйста: «Если враг не сдастся – его уничтожают», «Под знаменем Ленина, под водительством Сталина», «Жить стало лучше, товарищи, жить стало веселее», «Спасибо товарищу Сталину за наше счастливое детство», «Лучший друг ученых, лучший друг писателей, лучший друг физкультурников, лучший друг пожарников – товарищ Сталин», «Самое ценное на земле – люди, «Кто не с нами, тот против нас», «Идиотская болезнь – благодущие». Все это вместе называется «новый, советский человек» и «черты нового, советского человека». Ух, черт! – Он ударил кулаком по дивану⁵⁶.

Urzednicy, administratorzy imperium, przedstawiciele władzy (jak np. pracownicy NKWD w Ałma-Acie) pokazani zostali w twórczości Dombrowskiego jako ludzie rozdwojeni, skolonizowani, podporządkowani. Klony, sobowtóry zapełniające

⁵³ Ю. Домбровский, *Хранитель древностей...*, с. 117–118.

⁵⁴ Там же, с. 118.

⁵⁵ M. Heller, *Maszyna i śrubki...*, s. 219–220.

⁵⁶ Ю. Домбровский, *Факультет ненужных вещей...*, с. 120.

Petersburg w imperium carskim, czy człowiek radziecki, śrubka w ZSRR, pełnią tę samą funkcję – są narzędziami sprawowania władzy w imperium. Przynależność do grupy mającej kontrolę nad społeczeństwem, służącej do jego ujarzmania, do utrzymywania w ryzach różnorodnej pod względem etnicznym, religijnym i kulturowym ludności zamieszkującej imperium, nie gwarantuje bezpieczeństwa. Bohaterowie pojawiający się na kartach utworów Dombrowskiego, postaci historyczne i fikcyjne, stanowią przykład tego, jak porażająco niestała jest granica między karierą a zesłaniem, czy śmiercią, kolonizatorzy nierzadko stają się ofiarami sytuacji, którą współtworzą, szczególnie w państwie Stalina często nie sposób oddzielić tych dwóch ról – kata i ofiary.

Literatura

- Arendt H., *Korzenie totalitaryzmu*, przeł. M. Szawiel, D. Grinberg, Niezależna Oficyna Wydawnicza, Warszawa 1993.
- Bakuła B., *Rosyjska wewnętrzna kolonizacja*, „Porównania” 2014, vol. 15, s. 341–356.
- Borowski M., *Sobowtór – odbicie w krzywym zwierciadle (na podstawie twórczości Fiodora M. Dostojewskiego)*, [w:] *Lustro. Literatura – kultura – język*, red. I. Fijałkowska-Janiak, M. Borowski i in., Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2010.
- Figes O., *Szepty. Życie w stalinowskiej Rosji*, przeł. W. Jeżewski, Wydawnictwo Magnum, Warszawa 2014.
- Heller M., *Maszyna i śrubki: jak hartował się człowiek sowiecki*, Instytut Literacki Kultura, Paryż–Kraków 2015.
- Kapuściński R., *Imperium*, Czytelnik, Warszawa 2016.
- Khodarkovsky M., *Na granicach Rosji. Budowanie imperium na stepie 1500–1800*, przeł. B. Malarecka, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 2009.
- Łukawski Z., *Dzieje Azji Środkowej*, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków 1996.
- Nowak A., *Od imperium do imperium. Spojrzenia na historię Europy Wschodniej*, Arcana, Kraków 2004.
- Paradowski R., *Eurazjatyckie imperium Rosji. Studium idei*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2001.
- Polak A., *Rosyjskie. Europejskie. Oświecone. Rozumne. O obecności Rosji w Azji Środkowej (i nie tylko)*, „Studia Rossica Posnaniensia” 2020, t. 45, nr 1, s. 89–98.
- Poreba S., „Kustosz” Jurija Dombrowskiego. Próba szkicu monograficznego, „Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze” 1979, z. 3, s. 106–129.
- Samborska-Kukuć D., *Narcyz w masce tragicznej. Sobowtór jako eksterioryzacja duszy w opowiadaniu Leo Belmonta „Tamten człowiek”*, „Pamiętnik Literacki” 2005, z. 3, s. 121–130.
- Skórczewski D., *Od sowietologii do postkolonializmu*, „Teksty Drugie” 2009, nr 4 (118), s. 121–134.
- Suchanek L., *Homo sovieticus. Świetlana przyszłość, gnijący Zachód. Pisarstwo Aleksandra Zinowiewa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1999.
- Wat A., *Świat na haku i pod kluczem. Eseje*, oprac. K. Rutkowski, Polonia Book Fund Ltd., Londyn 1985.
- Домбровский Ю., *Собрание сочинений в шести томах*, Издательский центр Терра, Москва 1992.
- Там, внутри. Практики внутренней колонизации в культурной истории России. Сборник статей*, ред. А. Эткин, Д. Уффельманн, И. Кукулин, Новое литературное обозрение, Москва 2012.
- Эткинд А., *Внутренняя колонизация. Имперский опыт России*, Новое литературное обозрение, Москва 2016.

Administrators of the empire. The image of the split man in the Works of Yury Dombrovsky

Abstract

This paper attempts to apply the assumptions of the theory of internal colonisation developed by the Russian culturalist Alexander Etkind to describe imperial and colonising practices in tsarist and Soviet Russia to an analysis of Dombrovsky's work. A huge role in the system of governance based on internal colonisation is played by, among others, officials, officers and writers, whom Etkind calls the administrators of the empire. The author of this paper analyses this group of characters in selected works by Yury Dombrovsky, attempting to prove that belonging to the class of administrators of the empire results, in the Russian writer's terms, in a tragic split in personality called, by Etkind a colonial split. The colonial split results from Dombrovsky's protagonist's realisation of the fact that he is subject and object of slavery, 'tool' and the same time 'object' of violence, coloniser and colonised.

Keywords: imperialism, internal colonisation, Alexander Etkind, colonial split, administrators of the empire

Администраторы империи. Образ раздвоенного человека в творчестве Юрия Домбровского

Резюме

В статье предпринята попытка применить к анализу творчества Юрия Домбровского постулаты теории внутренней колонизации, разработанной российским культурологом Александром Эткиндром для описания имперских и колонизаторских практик в царской и советской России. Огромную роль в системе управления, основанной на внутренней колонизации, играли, в частности, чиновники, офицеры и писатели, которых Эткинд называет администраторами империи. Автор статьи анализирует эту группу персонажей в избранных произведениях Юрия Домбровского, стараясь доказать, что принадлежность к классу администраторов империи приводит к трагическому расколу личности, названному Эткиндром колониальным раздвоением. Колониальное раздвоение происходит в результате осознания героем Домбровского того факта, что он является субъектом и предметом рабства, «орудием» и одновременно «объектом» насилия, колонизатором и колонизируемым.

Ключевые слова: империализм, внутренняя колонизация, Александр Эткинд, колониальное раздвоение, администраторы империи

Monika Knurowska, dr
ORCID: 0000-0002-6983-9395
Instytut Neofilologii
Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
e-mail: monika.knurowska@up.krakow.pl

Monika Knurowska, PhD
Institute of Modern Languages
University of the National Education Commission in Krakow